

УДК 341.176(4):340.116

Т.О. АНЦУПОВА,

доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри права Європейського Союзу
та порівняльного правознавства
Національного університету «Одеська юридична академія»

МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА РАДИ ЄВРОПИ

Анотація. Стаття призначена виявленню основних підходів, методів та прийомів, які мають бути використані під час дослідження системи і структури процесуального права Ради Європи. Обґрунтовується необхідність розвитку методології науки міжнародного права. Підкреслене значення аксіологічного, антропологічного та цивілізаційного підходів; функціонального, системного, синергетичного та семіотичного методів для дослідження процесуального права Ради Європи.

Ключові слова: підхід, метод, прийом, методологія міжнародного права, процесуальне право Ради Європи.

Постановка проблеми. У юридичній науці поняття «методологія» використовується у двох значеннях: по-перше, як система принципів і способів, використовувана дослідником у своїй теоретичній і практичній діяльності при вивченні проблем права, по-друге, як вчення про цю систему, що забезпечує науковий пошук відповідей на питання, які виникають перед правознавцем [1].

Викладення основного матеріалу. Визнаючи, що формування нових методологічних засад вітчизняних шкіл міжнародного права проходить етап переосмислення, вважаємо, що міжнародно-правова наука в Україні буде розвиватись за умови розвитку наукових шкіл у регіонах держави. Саме послідовність (спадковість) філософських і методологічних засад міжнародно-правових досліджень має бути основною відмінною рисою цієї

або іншої наукової школи та запорукою її подальшого розвитку.

Нажаль, автори сучасних вітчизняних міжнародно-правових дисертаційних та монографічних досліджень, за декількома винятками, обмежуються коротким описом сукупності загальних і спеціальних методів (у вступі), що були використані впродовж дослідження, не вдаючись до детального аналізу філософських і методологічних засад дослідження. Таким чином, методологія вітчизняної науки міжнародного права не отримує належного розвитку, а опис методів дослідження сприймається як вимушений реверанс у бік філософської та загальноправової методології. Між тим методологія науки міжнародного права потребує самостійного шляху розвитку, звичайно у координаційному зв'язку із загальною філософією та методологією права. Особливо актуальним це

питання стає на початку XXI ст., коли система принципів універсального міжнародного права переживає певну кризу. Лише досліджуючи методологічні засади міжнародного права можна переглянути його розуміння в цілому. Наприклад, О.В. Київець вважає, що «міжнародне право, яке зародилося з Вестфальської мирної системи, зникне і йому на зміну прийде наднаціональне міжнародне право, яке зведе напівцець суверенітет» [2, с. 44]. З цим висновком можна частково погодитись, адже застосовавши комплекс теоретичних та емпіричних методів дослідження, можна дійти до висновку, що розвиток міжнародного права — скоріше процес циклічний, ніж прямолінійний. Міжнародне право, як уявляється, завершує перший цикл свого розвитку — цикл «євроцентристського» розвитку (від епохи локального (регіонального) міжнародного права воно пройшло складний шлях до епохи універсального міжнародного права і знов повертається на регіональний рівень, але в новій якості — як інтеграційне право).

Напевно можна виділити декілька спільних проблем у перспективах розвитку методології сучасних правових досліджень.

По-перше, все ще продовжується переосмислення матеріалістичної діалектики, яка впродовж майже всього XX ст. вважалась офіційною філософією вітчизняних досліджень. Як вважає А.О. Павлушина «із зміною економічних, соціальних і політичних ідеалів на діаметрально протилежні відкинуті їй філософські «підстави»» [3, с. 80].

По-друге, у філософських підходах до наукового пізнання, як вважає М.М. Тарасов, наявним є перехід від «моштістичної методології до філософсько-методологічного плюралізму» [4, с. 45]. Напевно саме цей плюралізм

Т.Є. Новіцька називає «бурхливим пошуком нових методологій» [5, с. 75].

По-третє, неможливо і певірно буде стверджувати, що процес пошуку нової методології правових досліджень набув всеохоплюючого характеру. Слід зважати на те, що пошук вченими філософських і світоглядних уподобань — це процес суб'єктивний. Деякі вчені впродовж всього життя знаходяться у пошуку відповідей на наукові питання, інші це вважають за необхідне переосмислювати якое зроблені висновки. Час від часу вчений може знаходитись під враженням від ознайомлення з новим або раніше йому не відомим філософським вченням і це залишає певний відбиток на дослідженні, яке він здійснює у цей період часу.

Для автора цієї статті філософсько-правовим підґрунтям дослідження процесуального права Ради Європи стала концепція права видатного філософа права Л.Л. Фуллера, який вважав, що «термін «процесуальний» взагалі доречний для позначення того, що ми займаємося не суттєвим призначенням норм права, а способами, в які треба будувати й застосовувати певну систему норм для регулювання людської поведінки, якщо вона має бути ефективною й водпочас залишатися тим, чим претендує бути» [6, с. 95]. Науковий інтерес до концепції права Л.Л. Фуллера наприкінці XX — початку XXI ст. мав наслідки у вигляді низки досліджень [7; 8], деякі його праці були перекладені та видані українською мовою.

Як відзначає І.Ю. Козліхін, «ключові поняття правової теорії Л.Л. Фуллера — правовідносини або правові процеси та процедури: звичаєва практика, договірні відносини, законодавство (статутне право), судочинство, посередницький і управлінський про-

цеси. У рамках цих процесів і процедур право створюється, реалізується і змінюється. У широкому соціальному сенсі вони виступають як шляхи і засоби досягнення тих чи інших цілей, а в юридичному — як комплекс цілей і засобів, внутрішньо властивих праву» [8, с. 57].

Теорія Л.Л. Фуллера, яку деякі вчені вважають відродженою концепцією природного права, дозволила розглянути систему процесуального права Ради Європи з точки зору єдності двох типів правового процесу: правотворчого і правореалізаційного.

Дослідження процесуального права Ради Європи, на нашу думку, має здійснюватись на основі аксіологічного, антропологічного та цивілізаційного підходів. Аксіологічний та цивілізаційний підходи визначають розгляд права Ради Європи як інституціоналізованої системи європейських правових цінностей. Антропологічний підхід спрямований на розкриття антропоцентричних основ права Ради Європи, зокрема прецедентного права Європейського Суду з прав людини.

На нашу думку, предметний (галузевий) підхід не може бути покладений в основу концепції міжнародного процесуального права з причин відсутності єдності у визначенні його галузей та інститутів, унаслідок чого неможливо визначити, яку саме процесуальну «складову» має кожна з цих галузей. Зважаючи на це, функціональний підхід у дослідженні процесуального права Ради Європи є, на нашу думку, найбільш виправданим.

Таким чином, основоположним методом для дослідження структури процесуального права Ради Європи виявляється функціональний метод, який дозволяє створити «формулу» функціональної структури процесуального права Ради Європи, двома основ-

ними компонентами якої (у формі виконуваних функцій) є правотворчість і правореалізація. Вони перебувають на вищому рівні організації функціональної структури права Ради Європи. Термін «функціональна структура права» не є поширеним у загальнотеоретичній юриспруденції. Він не використовувався раніше в доктринальних дослідженнях структури міжнародного права і є одним з нових термінів та визначень (дефініцій), які пропонуємо ввести до понятійного апарату міжнародного процесуального права. Слід зауважити, що при визначенні нових дефініцій впродовж дослідження процесуального права Ради Європи нами застосовувався формально-юридичний (догматичний) та порівняльно-правовий методи. Серед інших, були запропоновані нові дефініції «процесуальне право Ради Європи», «спеціальні принципи процесуального права Ради Європи», «моніторинг в Раді Європи» та ін.

Діалектичний метод наукового пізнання, що включає, як відомо необхідні та вельми важливі етапи сходження від абстрактного до конкретного, і далі — від конкретного до абстрактного, а також складні і взаємопов'язані логіко-гносеологічні процедури становлять методологічний базис для дослідження динаміки концепту міжнародного процесуального права, визначення місця права Ради Європи у міжнародній правовій системі, визначення елементів системи права Ради Європи та їх взаємозв'язків, систематизації принципів та норм процесуального права Ради Європи та ін.

Одним з основних методів, що має бути застосований впродовж дослідження системи і структури процесуального права Ради Європи є системний метод, який є продовженням діалектики.

Сплеск активності системних досліджень у російській науці в 70-х роках був названий «системним рухом». Основними напрямками його були загальна теорія систем, системний аналіз, системний підхід, філософське осмислення системності світу.

Системний підхід дозволяє представити цілісне явище як систему, що складається з декількох взаємодіючих елементів. Системний аналіз стосується утворення, розвитку, функціонування, синтезу міжнародно-правових явищ, а також їхнього взаємозв'язку з іншими соціальними і правовими явищами. Без системного методу неможливим є вивчення системи та структури процесуального права Ради Європи, законів взаємозв'язку між їх елементами.

Системний метод, по-перше, лежить в основі пошуку місця права Ради Європи у міжнародно-правовій системі; по-друге, системний підхід дозволив розглядати процесуальне міжнародне право (і процесуальне право Ради Європи, зокрема) як правову цілісність, яку можна визначити як «здатність системи зберігати свою якісну специфічність в умовах середовища, що змінюється» [9, с. 29]. Не менш важливими характеристиками цілісності є її інтегрованість, активність (здатність до саморуху), стійкість, зв'язність, корелятивність, циклічність, наявність певних меж. Всі ці властивості, притаманні процесуальному праву Ради Європи, виявлено за допомогою засобів діалектики та системного підходу.

Новим кроком у філософському світорозумінні став новий науковий напрям, що заснував Г. Хакен, — синергетика, який має в основі своїй системне сприйняття [10] та який отримав багато прихильників і послідовників.

Деякі автори вважають методологічний потенціал синергетики достат-

ньо високим. «Вплив ідей синергетики на логіку процесу пізнання веде до перегляду когнітивного образу правосвідомості, що набуває таких рис як складний та самоконструйований характер, динамічність та ієрархічна структурованість, а також до перегляду існуючих підходів і до праворозуміння, що обумовлює не появу нового типу праворозуміння, а формування «світоглядної стратегії» дослідження феномена права, орієнтирами якого є переосмислення таких положень як об'єктивність та раціональність, стабільність та статичність, одномірність та закритість права» [11, с. 7].

Застосовуючи синергетичний метод під час дослідження права Ради Європи як підсистеми міжнародної правової системи, а також дослідження еволюції Ради Європи та її установчого процесу, вважаємо, що майбутнє Організації у — виявленні синергії співробітництва держав-членів; орієнтації діяльності навколо меншого кола завдань; уникненні дублювання функцій з іншими європейськими об'єднаннями; подоланні конфлікту інтересів держав і подвійних політичних та правових стандартів на теренах Європи.

Ще одним важливим аспектом дослідження процесуального права Ради Європи з точки зору методології виявилась необхідність застосування семіотичного методологічного підходу. Досліджуючи семіотичний методологічний підхід, Ю.В. Чистякова зазначає, що «саме мовне втілення права обумовлює його аналіз на засадах семіотичного підходу» [12, с. 16]. Об'єктивно кажучи, для будь-якого дослідника юридичної науки дуже важливим інструментом є доскопале володіння мовою права. Що таке мова міжнародного права? У правовому сенсі — це мова джерел міжнародного права і мова (як система загальноприйнятих понять і

термінів, які існують у знаковій формі) міжнародно-правової доктрини. У лінгвістичному контексті, мова міжнародного права — це, певно, мова, яка найчастіше використовується у міжнародно-правовому діалозі. Формат міжнародно-правового діалогу, звичайно, може бути різним: дво- і багатосторонні переговори, різні організаційно-правові форми діяльності міжнародних міжурядових організацій, міжнародні конференції, семінари, кругли столи тощо.

Окремої уваги заслуговують питання мови міжнародного права у форматі діяльності міжнародних судових установ (у міжнародному судовому процесі). Як зазначають учасники Інституту міжнародних судів Брандейського університету (США): «Мова — є однією з найбільш очевидних і значних проблем, з якими стикаються міжнародні суди. ...Навіть за допомогою кваліфікованих перекладачів, проблема все ще може зберігатися. Правова термінологія варіюється у різних мовах. Тому знаходження еквівалентного слова або фрази у різних мовах може бути дуже важким завданням. ...Серед унікальних проблем, що постають перед міжнародними судами — проблема управління судом, який складається з суддів, що є представниками континентальної і загальної правових систем, кожна з яких має різні матеріальні і процесуальні традиції. У процедурних правилах і правилах доведення, ці відмінності викликають практичні і юридичні проблеми» [13, с. 5]. Для Європейського суду з прав людини, який складається з сорока семи суддів, частина яких представляє західноєвропейську правову традицію, а інша частина (більшою або меншою мірою) «успадкували» радянську правову традицію, це питання є вельми актуальним.

Англійська і французька — це мови, на яких складаються всі автентичні тексти договорів Ради Європи, інституційні акти і рішення Європейського суду з прав людини. Автентичність текстів договорів означає, що вони рівною мірою висловлюють його зміст. Тому відповідно до положень Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р. у разі розбіжностей «приймається до уваги значення, яке з урахуванням об'єкта і цілей договору найкраще узгоджує ці тексти» (п. 4 ст. 33) [14]. І.І. Лукашук, стосовно мови міжнародного договору зазначає: «Незважаючи на всі труднощі, пов'язані з різномовними текстами, інтенсифікація міжнародної правотворчості стимулює процес формування єдиної мови міжнародного права, що містить загальноприйняті поняття і терміни. Процес цей має істотне значення не тільки для міжнародного, але і для внутрішнього права, яке все більш активно взаємодіє з правом міжнародним» [15, с. 351]. Таким чином, у процесі дослідження понятійно-категорійного апарата права Ради Європи першим кроком було звернення до його автентичних джерел.

Але, разом з тим, на нашу думку «буква права» не повинна затьмарювати «дух права», і правові дослідження, відповідно, не мають зводитись тільки до спорів про термінологію і відповідні визначення. Як слушно зазначив професор О.С. Іоффе: «Якби існувала тотожність між поняттями і термінами, які їх позначають, всі науки звелися б до філології» [16, с. 98].

У цьому сенсі професор А.В. Поляков зазначає: «Норма права не встановлюється знаковою системою (первинним текстом), а починає своє становлення через знакову систему (через первинний правовий текст), через соціальну інтерпретацію і через

відповідну взаємодію суб'єктів, що реалізують свої права та обов'язки на основі інтерпретованих текстів. Коли взаємодіючі в рамках правової системи суб'єкти розуміють і визнають, що вони реалізують свої права та обов'язки, які випливають з відповідних соціально легітимованих правових текстів, тоді і тільки тоді можна говорити про правову норму, про правову комунікацію і про феномен права» [17, с. 28-29].

Ю.В. Чистякова вважає, що «доцільно здійснювати поділ всіх правових знаків на дві взаємопов'язані та взаємообумовлені частини: означувану та означаючу. Для будь-якого правового знаку ці частини є обов'язковими та рівнозначними його складовими. Доцільним є також виокремлення смислового та предметного значення правових знаків, що дозволить надати повну характеристику та окреслити всі особливості явищ, що позначаються за допомогою правових знаків» [18, с. 16].

Для дослідження процесів правотворчості та правореалізації Ради

Європи, проблема формування єдиної мови міжнародного права, у правовому і лінгвістичному сенсі, виявляється вельми важливою. Наприклад, під час порівняння понять «міжнародна правотворчість» («international law-making process») і «створення міжнародного права» («the making of International law»), дослідження «автономних понять» Європейського суду з прав людини та ін.

Висновок. Насамкінець зазначимо, що для виявлення змістовної цінності міжнародної процедури як такої у всіх сферах міжнародної правотворчості й реалізації міжнародного права, зокрема, права Ради Європи, необхідним є створення концепції процесуального права Ради Європи, основу якої складають виявлені у цій праці та деякі інші філософські і методологічні підходи, методи і прийоми (загальні і спеціальні). Ці підходи, методи та прийоми мають бути використані для виявлення системи і структури процесуального права Ради Європи, а також характеру зв'язків і взаємодії їх складових елементів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Новиков А.М. *Методология: словарь системы основных понятий* / А.М. Новиков, Д.А. Новиков. М. : Книжный дом «Либроком». 2013. 208 с.
2. Київцев О.В. *Методология міжнародного права у контексті дослідження джерел міжнародного права: декілька загальних роздумів про вічне* / О.В. Київцев // *Український часопис міжнародного права*. — 2012. — № 1-2. — С. 42-46.
3. Павлушина А.А. *Теория юридического процесса: проблемы и перспективы развития* : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Алла Александровна Павлушина. — Самара, 2005. — 459 с.
4. Тарасов Н.Н. *Методологические проблемы юридической науки* / Н.Н. Тарасов. Екатеринбург : Изд-во гуманитарного ун-та, 2001. 263 с.
5. Новицкая Т.Е. *Некоторые проблемы методологии исследования истории государства и права* / Т.Е. Новицкая // *Вестник Московского университета. Серия 11 : «Право»*. — 2003. — № 3. — С. 75.
6. Фуллер Лона Л. *Мораль права* / Лона Л. Фуллер ; пер. з англ. П. Комарова. — К. : Сфера, 1999. — 232 с.
7. Архипов В.В. *Концепция права Лона Л. Фуллера* : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. — СПб., 2009. — 164 с.
8. Козлихин И.Ю. *Процессуальная концепция права Лона Фуллера* / И.Ю. Козлихин // *Правоведение*. 1993. № 2. С. 53-58.

9. Автономов А.С. Правовая онтология политики: к построению системы категорий / А.С. Автономов. — М. : «Инфограф», 1999. — 284 с.
10. Хакен Г. Синергетика / Г. Хакен. — М. : Мир, 1980. — 404 с.
11. Кривцова І.С. Методологічна роль синергетики у порівняльно-правовому пізнанні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Кривцова Ірина Сергіївна; Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». — О., 2008. — 20 с.
12. Чистякова Ю.В. Методологічна роль семіотичного підходу у порівняльно-правовому пізнанні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Ю.В. Чистякова; Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». — О., 2013. — 24 с.
13. The New International Jurisprudence: Building Legitimacy for International Courts and Tribunals, June 9-15, 2002. — The International Center for Ethics, Justice and Public Life Brandeis University, Massachusetts Office of Publications, 2002. — 26 p.
14. Велская конвенция о праве договоров между государствами и международными организациями или между международными организациями 1986 г. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_a04
15. Лукашук И.И. Современное право международных договоров : в 2 т. / И.И. Лукашук. — М. : Волтерс Клувер, 2004. — Т. 1 : Заключение международных договоров. — 672 с.
16. Иоффе О.С. Обязательственное право / О.С. Иоффе. — М. : Юрид. лит., 1975. — 872 с.
17. Поляков А.В. Постклассическое правоведение и идея коммуникации / А.В. Поляков // Правоведение. — 2006. — № 2. — С. 26-43.
18. Чистякова Ю.В. Методологічна роль семіотичного підходу у порівняльно-правовому пізнанні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Ю.В. Чистякова; Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». — О., 2013. — 24 с.

Анцупова Т.А.

Методологические основы исследования процессуального права Совета Европы.

Аннотация. Статья посвящена выявлению основных подходов, методов и приемов, которые могут быть использованы для исследования системы и структуры процессуального права Совета Европы. Обосновывается необходимость развития методологии науки международного права. Подчеркнуто значение аксиологического, антропологического и цивилизационного подходов; функционального, системного, синергетического и семиотического методов для исследования процессуального права Совета Европы.

Ключевые слова: подход, метод, прием, методология международного права, процессуальное право Совета Европы.

Antsupova T.

Methodological bases of researching the Council of Europe Procedural Law.

Summary. The article is devoted to the identification of key approaches, methods and techniques that may be used to study the system and structure of the Council of Europe Procedural Law. The necessity of the development of the International law methodology have been substantiated. The significance of the axiological, anthropological and civilizational approaches; functional, systemic, synergetic and semiotic methods to study the Council of Europe Procedural Law have been underlined.

Keywords: approach, methods, techniques, methodology of international law, Council of Europe Procedural Law.